

Esély vagy kényszer? Az aktív korú nem foglalkoztatottak jogosultságainak változásai a teljes jogú társadalmi tagság perspektívájából

(doktori értekezés tézisei)

Vida Anikó

Eötvös Lóránt Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar
Szociológia Doktori Iskola
Szociálpolitika Doktori Program
e-mail: vida@etszk.u-szeged.hu

A dolgozat témája, relevanciája és célja

A tartós munkanélküliekkel több, mint tíz éve, egészen pontosan 2001 nyarán, egy szegedi civil szervezetnél, az Újra Dolgozom Program szociális és foglalkoztatási tanácsadójaként kerültem kapcsolatba. Előtte kilenc hónapig magam is munkanélküli voltam, amely nemcsak az állásinterjún jelentett előnyt, hanem a különféle hátrányos helyzetű csoportokkal végzett későbbi munkám során is. Néhány évvel később, a Dél-Alföldi Regionális Módszertani Családsegítő Szolgálat szociális munkásaként naponta találkoztam és dolgoztam együtt olyan rendszeres szociális segélyezettekkel, akik számára a törvény együttműködési kötelezettséget írt elő. Az együttműködésre kijelölt intézmények feladatai közé tartozott a reintegrációt elősegítő, személyre szabott beilleszkedési programok kidolgozása. Az együttműködés megszégése a kliensre nézve súlyos következményekkel - a segély részleges, illetve esetenként teljes megvonásával - járhatott együtt. Az új szerepkör, a „*szakmai etika és a hivatalnoki racionalitás*” (Kjorstad 2007) közötti választás kényszere jelentősen átalakította a korábban jórészt az önkéntesség elve alapján működő szociális intézmények szakmai profilját. Arról nem is beszélve, hogy a szociális intézmények nem voltak kellőképpen felkészülve a tartósan munka nélkül lévők körében végzendő speciális feladatok és munkaformák ellátására, mert részint az új feladatkörhöz nem rendeltek hozzá extra forrásokat, részint olyan magas kliensszámmal kellett dolgozniuk, amely lehetetlenné tette a személyre szabott, hatékony segítséget.

Emellett a leggyakrabban alkalmazott aktív munkaerő-piaci eszközök (képzés, átképzés, bértámogatás) vagy nem is érintették a leghátrányosabb helyzetű célcsoportokat, vagy csupán rövid ideig biztosítottak számukra jövedelmet (pl. közhasznú foglalkoztatás). A hátrányos helyzetű munkanélküliek „beillesztésének” hatékonyságát tovább rontotta, hogy a törvényben előírt háromhavonkénti személyes találkozás¹ sok esetben még a motiváció fenntartásához sem volt elegendő, nemhogy az érdemi munkára. Ilyen módon a rendszeres szociális segélyezettek munkaerő-piaci és társadalmi integrációját szolgáló új szociálpolitikai gyakorlat – a törvényben deklarált szándékok ellenére – magában hordozta a nyugat-európai típusú *workfare* politikák már jól ismert veszélyeit, nevezetesen azt, hogy a munka- és egyéb kényszerrel egybekötött aktivizálási programok óhatatlanul azok kizárását vagy kirekesztését eredményezhetik, akik nem tudnak megfelelni az előírt szabályoknak vagy valamilyen okból nem teljesítik azokat. (Castel 1998, Handler 2003; McDonald.–Marston 2005)

A témaválasztásomban azonban nemcsak a rendszerben lévő önellentmondások – és különösen ezek ideológiai háttere² – játszottak fontos szerepet, hanem a személyes tapasztalataim is, hiszen nap, mint nap meg kellett küzdenem az eszköztelenségből és a magas kliens számból adódó tehetetlenséggel és az együttműködésre kényszerített munkanélküliek frusztrációval is.

A témaválasztás és a disszertáció befejezése közötti (2006-2013) időszakban olyan jelentős változások történtek az aktív korú nem foglalkoztatottak segélyezésében, ami természetesen nem hagyta, nem hagyhatta érintetlenül a dolgozat eredeti koncepcióját sem. 2007 és 2008 között „*felborult a jóléti konszenzus*” (Zolnay 2013), melynek egyik leghangsúlyosabb eleme éppen a segélyezés és a segélyezettek elleni nyílt politikai támadás volt. A 2008-ban elfogadott és 2009-ben bevezetett „Út a munkába” programot jórészt a kistelepülésen élők elégedetlensége, a segélyezettekkel szembeni ellenérzések indították el, immáron

országos szintre emelve a korábban „csak” helyi szinten³ felbukkanó szegény- és segélyellenes önkormányzati politikákat.

A „beillesztő” politikák kirekesztő mechanizmusai ily módon tágabb kontextusba helyeződtek és a hangsúly a tartós munkanélküliek jogosultságaira, legfőképp a jogok és a kötelességek közötti egyensúlyi állapotok átrendeződésére került. Ahogyan a téma, úgy a segélyezettek jogosultságainak változásait értelmező elméleti keret is változott az évek során. Kiinduló hipotézisem, miszerint a beillesztés kedvezőtlen feltételeinek és a hátrányos részvételnek esetenként ugyanolyan negatív következményei lehetnek, mint a tudatos kirekesztésnek (Sen 2003), lényegében nem változott, de a dolgozatom alapkonceptiójával kapcsolatosan egyre több kétségem támadt. Semmiképpen nem volt céлом egyfajta „rossz gyakorlatok” gyűjteményét létrehozni. Egy idő után azért döntöttem a teljes tartalmú társadalmi tagság pozitív és vállaltan normatív – kritikusabb megfogalmazásban elfogult és szubjektív – használata mellett, mert azt reméltem, hogy illetéknéppen sikerül elkerülnöm az „azt látom, amit látni szeretnék” csapdáját, és a tartós munkanélküliek ellátásainak feltételelessé válásában, a jogosultságok szűkítésében, a reciprocitás elvének egyre határozottabb érvényesítésében nemcsak az intézményes kirekesztési mechanizmusok újabb és újabb megnyilvánulásait veszem észre.

A dolgozat fókuszában tehát az aktív korú nem foglalkoztatottakra irányuló beillesztő politikák elemzése, a passzív ellátások változásának a nyomon követése áll. A jogokat és a kötelezettségeket középpontba állító megközelítésből adódóan nem – vagy csak érintőlegesen – kerülnek szóba az ún. aktív foglalkoztatáspolitikai eszközök. Ebből azonban nem következik az, hogy a segélyezést fontosabbnak vagy előbbre valóknak tartanám az aktív eszközökhöz és szociálpolitikához képest.

A dolgozat mindössze arra szeretné felhívni a figyelmet, hogy milyen veszélyekkel járhat a feltétel nélküli léthez való jog feltételelessé válása, különösen a társadalom legkiszolgáltatottabb, legrosszabb érdekérvényesítő pozíciókkal rendelkező csoportjai esetében. A dolgozat legáltalánosabb célkitűzése a teljes körű társadalmi tagság kérdésének vizsgálata a jóléti konszenzus válságának korszakában.

A dolgozat felépítése és az alkalmazott módszerek

A dolgozat egy bevezető, hat fő és egy összefoglaló fejezetből áll. Az egyes fejezetek rövid áttekintése során kitérek a fejezetek egymáshoz való viszonyára, valamint az alkalmazott kutatási módszerekre is:

Bevezetés: A témaválasztás személyes motivációit, a téma legfontosabb nemzetközi és hazai vonatkozásait, valamint a dolgozat célját és felépítését tartalmazza.

Kísérlet a teljes körű társadalmi tagság meghatározására: A dolgozat központi fogalmát meghatározó fejezet először az állampolgáriság jól ismert, elsősorban Marshall nevéhez köthető koncepcióját (Marshall 1991) alapul véve mutatja be teljes körű társadalmi tagság egymásra épülő jogi alappilléreit. Ezt követően a szociális biztonság jogi és szükségletalapú értelmezése következik. Az elméleti kereteket kialakító fejezet másik jelentős pillére az állampolgári jogok sérelmeként vagy megtagadásaként értelmezett társadalmi kirekesztés fogalmának és jelentéstartományainak feltárása. A fejezet végén a jelenség kevésbé ismert szociálpszichológiai és kulturális – tanult tehetetlenség, anómia, rendszerigazoló mechanizmusok, kulturális állampolgárság - vonatkozásairól esik szó.

A szociális állampolgárságtól az individuális állampolgárságig: A fejezet a „segélyért munkát” elv magyarországi megjelenésének alakváltozásait igyekszik nemzetközi kontextusba helyezni, elsősorban arra a kérdésre keresve a választ, hogy a teljes körű társadalmi tagságot – különösen a szociális állampolgárságot – miképpen változtatta meg az aktivizálási paradigma térhódítása, illetve milyen gazdasági, politikai és ideológiai előzményei voltak az individuális állampolgárság általános normává válásának. A szakirodalmi elemzésen alapuló fejezet a minden állampolgárt egyforma mértékben és feltétel nélkül megillető állampolgársági alapjövedelem bevezetésével kapcsolatos nemzetközi vita áttekintésével, az ellene, illetve mellette felhozott érvek elemzésével zárul.

Tények és értelmezések a magyarországi munkanélküliségről: A negyedik fejezet mind módszertanában, mind témaválasztásában mintegy hidat képez az elméleti és az empirikus fejezetek között. A fejezet célja, hogy vázlatosan áttekintse a magyarországi munkaerő-piaci folyamatok rendszerváltás

óta eltelt legfőbb tendenciáit és elemezze a munkanélküliség szerkezetében bekövetkezett változásokat. A magyarországi munkanélküliség, különösen a gazdasági és társadalmi szerkezetváltás hatásainak feltárásához a KSH munkaerő-felvételének adatbázisát használtam, míg a különböző típusú ellátásokban részesülők létszámának és jellemzőinek bemutatásához a Foglalkoztatási Hivatal regisztrált álláskeresőkre vonatkozó statisztikáit dolgoztam fel.

Jogok és köteleességek az aktív korú munkanélküliek ellátásainak szabályozásában: A fejezet a munkanélküliek jogosultságainak elmúlt húsz évben bekövetkezett változásait a szociális állampolgárság normatív szűrőjén keresztül vizsgálja, így az elemzés legfőbb célja annak feltárása, hogy a jogszabályi változások miként tükrözik vissza a munkaerőpiacról kiszoruló rétegek jogaival és köteleességeivel, valamint az egyéni és a társadalmi felelősséggel kapcsolatos elgondolásokat. Az elemzés alapjául részint a biztosítási jogviszonyhoz kötött ellátásokat szabályozó Foglalkoztatási Törvény, részint az aktív korú nem foglalkoztatottak segélyezését szabályozó Szociális Törvény szolgál.

A munkanélküliség jelentésváltozásai a munkanélküliek ellátását célzó törvényjavaslatok parlamenti vitáiban: A hatodik fejezet célja az aktív korú nem foglalkoztatottak segélyezési és foglalkoztatási gyakorlatát szabályozó törvényjavaslatok parlamenti vitáinak áttekintése. Az elmúlt két évtizedben beterjesztett és elfogadott számos törvényjavaslat közül csak azok kerültek be az elemzésbe,⁴ amelyek alapvető változást hoztak a munkanélküliek pénzbeli ellátásaiban, az ellátásokhoz való hozzájutás feltételeiben. Az elemzés legfőbb célja a törvényjavaslatok normatív keretének (problémadefiníció, vezető értékek és ideológiák, az emberi természetéről alkotott elképzelések, retorikai elemek) beazonosítása, mely alapul szolgálhat a szociálpolitikai jogalkotás alapkoncepciójának és társadalmi közegének értékeléséhez, valamint a munkanélküliség értelmezésében és kezelésében bekövetkezett változások bemutatásához.

Egy hátrányos helyzetű kistérség segélyezési és közfoglalkoztatási gyakorlata: A fejezet egy hátrányos helyzetű kistérség segélyezési és közfoglalkoztatási politikáinak jellemzőit kívánja feltárni. A „lokális mélyfúrás” során elsősorban arra voltam kíváncsi, hogy a 2010-ben és 2011-ben bekövetkezett jogszabályváltozások – különösen a segély csökkentése, a 30 napos munkakényszer bevezetése, valamint a lakóköznyezet tisztántartását előíró kritériumok – milyen változásokat jelentettek az eddigi gyakorlatokhoz képest, illetve arra is, hogy erről miként vélekednek a megkérdezett szakemberek. A terepmunkát a móraközi kistérség öt településén,⁵ 2012 áprilisa és júniusa között végeztem. A szakértői interjúk alanyai alapvetően három körből kerültek ki. Minden településen megkérdeztem a település vezetőit (polgármester, alpolgármester, jegyző), a szociális igazgatásban dolgozó szakembereket, valamint a szociális alapszolgáltatási feladatokat ellátó munkatársakat.⁶ A települések gazdasági és társadalmi helyzetképének megrajzolásához elsősorban statisztikai adatokat⁷ elemeztem. Emellett nagy hasznát vettem a Homokhátság tanyavilágával foglalkozó kutatásoknak és a településekről készült monográfiáknak is.

Összegzés: Az utolsó fejezetben igyekeztem feloldani a disszertáció címében rejlő ellentmondást, nevezetesen azt a dilemmát, hogy a segélyek feltételekhez kötése, az aktivizálásra épülő be- vagy visszaillesztő törekvések milyen körülmények között járulhatnak hozzá a segélyezettek teljes körű társadalmi tagságához. Mindeközben a saját, jogosultságalapú megközelítem veszélyeit is görcső alá vettem, mert ahogyan az aktivizálásnak, úgy a passzív lét támogatásának is lehetnek kirekesztő mechanizmusai.

A dolgozat konceptuális kerete

A dolgozat központi fogalmának, a teljes jogú társadalmi tagság definíciójának meghatározásakor abból az alapfeltevésekből indultam ki, hogy a szociális jogok kötelezettségekkel való összekapcsolása sérti az emberi méltóságot, de az igazságosság, a saját élet feletti rendelkezés jogát is. Megközelítem annyiban jelent újdonságot – és egyben ez teszi vitathatóvá is -, hogy az állampolgárság Marshall-féle koncepcióját⁸ (polgári, politikai és szociális jogok) kibővítettem kulturális, szimbolikus és pszichológiai vonatkozásokkal is. Az olvasóban ugyanakkor még így is maradhat hiányérzet,⁹ hiszen ebben a fejezetben a teljes körű társadalmi tagságot nem csupán a vonatkozó szakirodalomra támaszkodva próbáltam meghatározni, hanem a saját – pontosabban a dolgozat – értékpreferenciáit szem előtt tartva. Ebből adódóan nem törekedtem a fogalom összes létező aspektusának feltárására, így például nem esik szó sem a politikai

participációról, sem a digitális állampolgárságról. Tisztában vagyok vállalkozásom nehézségeivel, hiszen a teljes jogú társadalmi tagság önmagában is egy igen nehéz és bonyolult, saját hagyományaival és konvencióival értelmezhető fogalom.¹⁰ Ahogyan a fejezet címéből is kitűnik, ez csupán egy kísérlet a teljes körű társadalmi tagság meghatározására, amelynek önmagán túlmutató jelentőségét nem a bonyolult filozófiai és jogbölcseleti tartalmak feltárása, hanem a dolgozat vonatkoztatási keretének megalkotása adja.

A fogalom meghatározása során abból az alapfeltevésből indultam ki, hogy a jogokat nem lehet a kötelezettségektől függővé tenni, így vannak olyan alapjogok, amelyek az állam minden polgárát – érdemtől és teljesítménytől függetlenül – megilletik. Ennek a megközelítésnek számomra legfontosabb tanulsága, hogy az egyes jogokat nem lehet egymástól elválasztani, ezek körkörösen egymásra épülnek, így amennyiben az állampolgárság egyik eleme sérül, úgy az állampolgárság egésze sérül. A kirekesztés ilyen módon nem más, mint az egyes állampolgári jogok megtagadása vagy hiánya.

Az emberi alapjogok és jogosultságok azonban nem szűkíthetők le az állampolgárookra. Ha a teljes tartalmú társadalmi tagság ideális ismérvein gondolkodunk, akkor célravezetőbb ezeket az emberi jogok egyetemlegességének elve alapján az emberi mivolt lényegéből levezetni. Ha így teszünk, akkor a teljes körű társadalmi tagság alapjának nem az állampolgársági létből származó jogosultságokat, hanem az emberi méltóságot kell(ene) tekintenünk.

Chan az emberi méltóság különböző definícióinak áttekintése során arra a megállapításra jut, hogy az emberi méltóság középpontjában a tiszteletteljes élet áll, amelyben az önbecsülés és a társadalmi tisztelet kiemelkedő jelentőséggel bír. Az önbecsülés olyan emberi értékekhez kapcsolódik, mint a saját élet feletti rendelkezés joga és képessége, a társadalmi tisztelet pedig a szociális kapcsolatok ápolását és gondozásával és ápolásával hozható kapcsolatba. Chan szerint az emberi méltóság alapja minden emberi lény egyenlő értéke – ennek alapján követelheti minden ember (nemre, rasszra, felekezetre, stb. való tekintet nélkül) az egyenlő jogokat és egyenlő bánásmódot. Chan az emberi méltóság negyedik alapelemeként az autonómiát említi, amely viszont elképzelhetetlen szociális, gazdasági és politikai források, valamint lehetőségek nélkül. (Chan 2004)

Itt kell megemlítenünk a szegénységet lehetőséghiányként¹¹ értelmező megközelítéseket is, melyek szerint a relatív szociális biztonság a teljes körű társadalmi részvételhez szükséges szabadságot is biztosítja az egyén számára. Ebből persze még nem következik az, hogy a gazdasági tőke megléte önmagában bárki-nek is garantálni tudná a teljes jogú tagságot. Amennyiben a munkát politikai jogként értelmezzük, úgy az állampolgársági alapjövedelem bevezetése sem tudná biztosítani a munkanélküliek önbecsülésének és társadalmi hasznosságának érzését, sőt azt intézményesítené, hogy az illető munkájára nincs a társadalomnak szüksége. (Gorz 1999, Phelps 2000)

A teljes jogú társadalmi tagsághoz tehát – a polgári, politikai és szociális jogokon túl - az is szükséges, hogy a társadalom tagjai érdekelték legyenek a társadalomban, amelyben élnek. (Dahrendorf 1994) A sérülékeny csoportok tagjai, így a tartós munkanélküliek is, gyakran érzik saját magukat feleslegesnek és tehetetlennek. A tartós kirekesztettség negatív pszichés következményei – akár egyéni, akár csoport szinten¹² – pedig megnehezítik a társadalomban való teljes körű részvételt. A többségi társadalom normáival ütköző magatartásformákat és viselkedésmódokat az antropológiai és a szociológiai szakirodalomban gyakran a „szegénység kultúrájaként” értelmezik. A tartósan munkanélküli szegények „devianciaorientált” megközelítése, csakúgy, mint az „osztályalatti” diskurzus használata egyébiránt – és nem véletlenül – meglehetősen vitatott a társadalomtudományok művelői között. (Townsend 1991, Stewart 2001) Az elméletekkel kapcsolatos ambivalenciák egyik oka, hogy egyszerre szolgáltathatnak igazolást a kívülállás és érdektelenség, valamint a rendszerigazolás mechanizmusa és a tanult tehetetlenség mentén történő beletörődés mellett. A dolgozat normatív keretétől mi sem áll távolabb, mint az „áldozatok” hibáztatása, az érintettek megbélyegzése. A társadalomban való érdektelenség okainak és következményeinek számbavételét azért tartottam fontosnak megemlíteni, mert a tartós munkanélküliek visszailleszkedését vagy aktivizálását célzó programok és szociális szolgáltatások csak akkor lehetnek sikeresek, ha ezekről a szociálpszichológiai tényezőkről sem feledkeznek meg.

A teljes jogú társadalmi tagsághoz hozzátartozik, illetve hozzátartozhat a sajátos, meghatározott csoportjogok elismerésén, a tisztelet megadásán alapuló, kulturális értelemben vett állampolgárság fogalom is. Felmerülhet a kérdés, hogy a tartósan munkanélküli segélyezettek esetében miféle csoportidentitás-jegyek-

ről, csoportjogokról lehet beszélni? Hogyan lehetséges egy olyan csoportra is kiterjeszteni a kulturális állampolgárság fogalmát, akik nem rendelkeznek közös identitással? A kérdés úgyszólván feltehető, hogy „(...) a régóta munkanélküliek és a tartósan szegények miért nem egyesítik erőiket és menetelnek fővárosukba, hogy teljes részüket követeljék a polgárságból?” (Dahrendorf 1994, 252.) Az ellentmondás azonban csak látszólagos, hiszen a kulturális és szimbolikus igazságtalanságok elleni küzdelmek magukban foglalják az alapjogok kérdését, a gazdasági javak igazságos elosztását és a társadalmi javakhoz való hozzáférést is. (Hobson 2003)

Hammer Ferenc a tömegmédiában megjelenő szegénységkép vizsgálata során amellettt érvel, hogy a kulturális állampolgárság értelme nem szűkíthető le a hagyományos identitáspolitikai kérdésfeltevésekre, a fogalmat ki kellene egészíteni reprezentációs¹³ elemekkel is. (Hammer 2006)

Nancy Fraser szerint az elismerést a társadalmi státusszal összefüggő kérdésként kellene kezelni. Ebben az értelemben az elismerés megtagadása azt jelenti, hogy valaki akadályoztatva van a teljes jogú társadalmi tagságában. (Fraser 2003) Az elmélet másik neves teoretikusa, Axel Honneth, pedig egyenesen azt állítja, hogy az elismerés hiánya akár társadalmi patológiák¹⁴ előidézője is lehet. (Némedi 1998)

A kulturális állampolgárság fogalmának használhatósága mellett szóló további érv, hogy a szociológia is egyre inkább kulturális, illetve miliójegek¹⁵ alapján nevezi meg a különféle deprivált csoportokat. (Hammer 2006) Ferge Zsuzsa egy másik aspektusból arra hívja fel a figyelmet, hogy a kirekesztő intézkedéseket folyamatosan a megfelelő retorika készíti elő és legitimálja. (Ferge 2000) A jelenkori közbeszéd¹⁶ a hátrányos szociális helyzetet, a tartós munkanélküliséget, különösen a segélyből élést gyakran köti személyes-morális fogyatékoságokhoz. A hátrányos helyzetű csoportokat stigmatizáló közbeszéd így nemcsak alapot szolgáltat a jogosultságok megkurtításához, hanem utólag is igazolja a szigorításokat.¹⁷ Végül, de egyáltalán nem utolsósorban, arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy az emberi méltóság alapjának tekintett, „minden ember egyenlő értékű” alapelv megvalósulásának egyik akadálya a rétegzett, kapitalista társadalmakban éppen az alapvető tisztelet hiánya a szegényekkel szemben. (Chan 2004)

Az elvben munkaképesek szociális jogairól és kötelezettségeiről szóló közbeszéd elemzése éppen ezért a társadalmi klíma megváltozásának érzékeny barométereként is értelmezhető, hiszen az utóbbi években széles körű konszenzus övezi azt a közvélekedést, miszerint a „pazarló” jóléti rendszer átalakítását, hovatovább az ország gazdasági teljesítőképességének javítását, a munkaképes korúak megregulálásával, a segélyből élők munkára szorításával kell elkezdni. A parlamenti jegyzőkönyvek kvalitatív elemzéséhez egy olyan értelmezési keretet választottam, amely a politikai diskurzust sajátos valóságkonstrukcióként¹⁸ (Szabó 1994, 1996), a szakmapolitikai anyagokat pedig normatív paradigmák közvetítőiként értelmezi. Selma Sevenhuijsen a holland egészségpolitikával foglalkozó cikkében a normatív paradigmákat a következőképpen definiálja: az ismeretek olyan halmaza, csoportja, amelyek rendszerbe foglalják a társadalmi problémák leírását abból a célból, hogy előkészítsék azokat a társadalmi szabályozás, illetve a törvényalkotás számára. Éppen ezért javasolja azt, hogy a különböző szakpolitikákra tekintsünk úgy, mint a kormányzás egyfajta formáira. (Sevenhuijsen 2002)

A kutatási eredmények rövid összefoglalása

A biztosítási jogviszonyhoz kötött pénzbeli ellátások formáiban és feltételeiben bekövetkezett változások áttekintése után megállapítható, hogy a jogosultsági kritériumok fokozatos szűkítésének és az indexálás elmaradásának következményeként a munkanélküli járadék a kilencvenes évek végére sokat veszített értékéből és jelentőségéből is. Míg 1992-ben a járadék a munkanélküliek kieső bérének átlagosan majdnem háromnegyedét pótolta, 1996-tól már alig felét. (Nagy 2000) A munkanélküli járadék maximális folyósítási idejének jelentős (2000), majd radikális (2011) csökkentése egyfelől a biztosítási elv fokozatos háttérbe szorulásaként, másfelől az egyoldalúan értelmezett „aktivizálás” paradigmájának tényeréseként is értelmezhető. A köteleességek teljesítése azonban aligha képzelhető el az ehhez szükséges feltételek biztosítása nélkül.

Az aktív korú nem foglalkoztatottak segélyezési rendszerében még látványosabb módon jelenik meg az ellátásokhoz való hozzájutás feltételeinek megnehezítése, a rászorultság elvének egyre fokozottabb és önkényesebb érvényesítése. A szemléletváltás egyes stációi az ellátások megnevezésének változásaiban,¹⁹

azok implicit értéktartalmaiban is tetten érhetők. Az elsőként bevezetett *jövedelempótló támogatás* még egyértelműen az ellentételezés nélküli jogosultságot sugallja, míg a *rendszeres szociális segélyről* már inkább a rászorultságra, a segítségre szoruló és az „adományozó” közötti aszimmetrikus viszonyra asszociálhatunk.

A 2009-ben bevezetett *rendelkezésre állási támogatás* azt „üzeni”, hogy a munkaképesnek ítélt segélyezettek esetében megszűntek a létfenntartáshoz szükséges garanciák és a leghátrányosabb helyzetű munkanélküliek ellátását is feltételekhez kötik. A segélyért meg kell dolgozni, a felajánlott munkát el kell fogadni, ehhez pedig folyamatos készenlét szükséges.²⁰ A mindössze pár hónapot megélt *bérpótló támogatás*, valamint az ezt felváltó *foglalkoztatást helyettesítő támogatás* nem annyira a segély feltételekhez kötöttségére, mint inkább arra utal, hogy a „társadalom” többé már nem tartja elfogadhatónak a passzív életformát. Az aktív korú munkanélkülinek most már nemcsak rendelkezésre kell állnia, hanem megfelelő magatartást is kell tanúsítania, megfelelő a közösségi normakontroll elvárásainak is. Ennek fontosságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az „Út a munkába programot” is a kistélepülésen élők elégedetlensége indította el.

A jogszabályi változások tehát hűen visszatükrözik az adott kor társadalmi viszonyait, jelen esetben a munkanélküliekkel kapcsolatos negatív közvélekedéseket. Az elmúlt két évtizedben beterjesztett és elfogadott törvényjavaslatok vitáinak legfontosabb tanulsága, hogy a munkanélküliség társadalmi tényként való elismerésétől, „európai színvonalú” szabályozásától jutottunk el a munkanélküliség tagadásához, a biztosítási és szolidaritási elvet egyre inkább figyelmen kívül hagyó, a munkanélküliek egyéni felelősségét hangsúlyozó törvények megalkotásához. A munkanélküliség és a vele együtt járó szegénység szinte teljes mértékben az egyén felelősségévé válik, a „társadalom” csak a munkára képtelenek pénzbeli ellátását biztosítja alanyi jogon. A „megkettőzött állampolgáriság”²¹ törvénybe foglalása már az „Út a munkához” program esetében megtörtént, ám a 2011-ben elfogadott törvénymódosítások új elemként magatartási és életviteli szabályokat is előírhatnak a segélyezettek számára.

A korábban minden aktív korú nem foglalkoztatott számára kötelezően előírt beilleszkedési programban való részvétel a „munkaképesnek ítélt” segélyezettek már nem vonatkozik, ami ez esetben nem elsősorban a kényszerek eltörlését jelenti, hanem inkább azt jelzi, hogy a tartósan munka nélkül lévő segélyezettek szociális és foglalkoztatási rehabilitációja szinte teljesen lekerült a napirendről, az érintetteknek egyedül, mindenfajta formális támasz és szolgáltatások nélkül kell megbirkózniuk problémáikkal. A tartós munkanélküliek közfoglalkoztatása nyíltan fegyelmező eszközzé vált, melynek legfőbb célja a „*munkától elszokott, vagy dolgozni nem akaró*” társadalmi rétegek reszocializációja, még inkább a segélyezésről való leszoktatása.

Mindeközben jelentősen szűkítették a biztosítási elven működő munkanélküli járandóságok körét is, ám míg az „*évtizedeken keresztül tisztességgel dolgozó*” munkanélküliek alapvető szociális és emberi jogait a parlamenti többség fontos és védelmezendő értéknek tartja, addig az „*évtizedeken keresztül munkát kerülőknek*” még az emberi méltósághoz és a minimális megélhetéshez való jogát sem ismerik el. A tartósan munkanélküliek helyzetét tovább nehezíti, hogy mind az álláskeresést segítő munkaerő-piaci szolgáltatásokra, mind az aktív beavatkozásokra az uniós átlagnál jóval kevesebbet költünk, miközben a foglalkoztatási mutatók tekintetében a legrosszabb helyzetű tagállamok közé tartozunk.²²

Az aktuális jogszabályok meghatározta kereteken túl, a helyi szociálpolitikai gyakorlatokat a lokális társadalom által létrehozott normák és szokások, valamint a települések társadalmi és gazdasági helyzetében megmutatkozó különbségek is befolyásolják. Az általam vizsgált kistérség segélyezési politikáját a szezonális és alkalmi munkák viszonylagos bősége és az a makacs közvélekedés határozza meg, amely szerint „*aki szorgos, dolgoz és akar, az azért el tud menni, és tud itt-ott-amott kapálgatni, dolgoztatni.*” Ebből adódóan, különösen a relatíve jobb helyzetű településeken, az aktív korú munkanélkülieket szinte automatikusan az érdemtelen szegények kategóriájába sorolják be. A szegények társadalmán belüli törésvonalak azonban nem annyira a fizetett munkavégzésben való részvétel mentén írhatók le, hanem inkább aszerint, hogy a helyiek szemében ki számít megbízható munkaerőnek. A városokból kimenekülő szegények többnyire nem, így ők még a közösségi szolidaritás biztosította erőforrásokból és az alkalmi munkalehetőségekből is kimaradnak.

Ezek a törésvonalak a térség települései között is megfigyelhetők, így a gazdasági és társadalmi szempontból kedvezőbb helyzetű településeken igyekeznek minden létező pályázati lehetőséget kihasználni a munkanélküliek foglalkoztatására. Ugyanakkor itt a legerősebbek a segélyellenes attitűdök és az a

meggyőződés is, amely a település fejlesztését, az ehhez szükséges önerő biztosítását fontosabbnak tartja a szociális kiadásoknál. Innen nézve, a lemaradók táborához tartozó települések maguk is felelősek a helyzetükért, hiszen túl sok pénzt költenek segélyezésre. Ezek a különbségek a települések közfoglalkoztatási gyakorlatában is megmutatkoznak. A közmunkások bérének önkormányzati forrásból való kiegészítése, az útköltség átvállalása vagy a rugalmas munkaidő biztosítása éppen azokra a „szociálisan érzékeny” településekre jellemző, ahol sok a segélyezett és még a térségi átlagnál is kevesebb a munkalehetőség. A szegénységben élők megkülönböztetésére alkotott kategóriák tehát alapvetően befolyásolják a különböző csoportokba kerülő egyének/családok szociális erőforrásait és integrációs lehetőségeit.

Az új, erősen centralizált közfoglalkoztatási rendszer egyébiránt nem sok teret hagy az önkormányzatok kezdeményezőkézségének és kreativitásának, így a vizsgált települések stratégiáit elsősorban a törvényben előírt követelményeknek való megfelelés, valamint az intézmények zavartalan működésének a biztosítása határozza meg. Ezt a sikeres önkormányzatok egyértelműen visszalépésként, az eddig elért eredményeik és erőfeszítéseik megkérdőjeleződéseként élik meg. A nehezebb helyzetben lévő önkormányzatok hátrányai pedig még tovább fokozódnak, lévén ezeken a településeken nemcsak a munkalehetőség kevesebb, hanem még a 30 nap teljesítéséhez szükséges feltételek biztosítása is gondot okoz.

Végezetül azt is fontos megjegyezni, hogy a segélyek munkához kötésével, a *workfare* irányába történő elmozdulással minden településen egyetértettek, de az aktív korúak segélyének csökkentésével, valamint a közfoglalkoztatási jogviszony hátrányos megkülönböztetésével már nem. Ebből következően mindenhol megfigyelhető az a tendencia, hogy az önkormányzatok valamilyen módon kompenzálni próbálják az aktív korúak segélyezésének szigorodó szabályozását. Ennek egyik jele az az elnéző-megengedő attitűd és gyakorlat, amely csak a legvégső esetben használja ki a rendszerben meglévő szankcionáló elemeket. A településeknek nyilván nem érdekük az ellátatlanok számának szaporítása, de emellett érzékelhetően megnőtt a segélyezettekkel szembeni szolidaritás, az érintettek emberi méltóságára való hivatkozás is.

Következtetések

Saját kutatásaim és személyes tapasztalataim is megerősítették a munkakényszerrel egybekötött *inklúziós* politikák hatásosságára vonatkozó nemzetközi kutatási eredményeket. Ezekből a vizsgálatokból az derült ki, hogy általában a fiatalabbak, iskolázottabbak, valamint a kevesebb szociális problémával rendelkezők profitálhatnak többet a rendszerből, míg a célzottan előírt, kötelező elemeket tartalmazó programok a legsérülékenyebb csoportokhoz tartozók helyzetét még akár tovább is ronthatják. (Handler 2003, McCrate-Smith 1998, Lødemel-Trickey 2000, McDonald.–Marston 2005) A beillesztési politikák – Robert Castel több mint másfél évtizedes franciaországi gyakorlati tapasztalatokon alapuló értékelése szerint – az érintettek jelentős részénél kudarcot vallottak azon elsődleges célkitűzésüket illetően, hogy elvezessék klienseiket az integrálódásig. *„Többségük számára a „beilleszkedés” ma már nem életszakasz, hanem állapot. (...) Átmeneti s egyben tartós állapot: az „állandóan helyettesítő” státusába szorult, a permanensen beilleszkedő ember állapota.”* (Castel 1998, 392-393.)

Arról nem is szólva, hogy ezek a „beilleszkedést elősegítő” programok többnyire a segítségre szoruló, kiszolgáltatott emberek magatartásának megváltoztatására irányulnak, azt sugallva, mintha lényegében a személyiségjegyeik lennének felelősek azért a helyzetért, amelybe kerültek. (Castel 1998)

Az aktív korú nem foglalkoztatottak ellátásainak hazai szabályozása - és lassan két évtizedes gyakorlata – azonban nem annyira az aktivizálás paradigmájának kétarcúságát, hanem sokkal inkább az egyoldalúan értelmezett aktivizálás térnyerését példázza, hiszen a 2006-ban kötelezővé tett „beilleszkedési” programokat már 2009-től felváltotta a segélyezett munkára kényszerítésének elve. A köteleességek teljesítése azonban aligha képzelhető el az ehhez szükséges feltételek biztosítása nélkül. A jogosultsági kritériumok fokozatos szűkítése, az ellátásokhoz való hozzájutás feltételeinek megnehezítése önmagában még senkit sem vezetett vissza a társadalmilag elismert munkák „világába”. Mindezek hiányában a szociális ellátások rendszerének munkára ösztönző átalakítása nem jelenthet többet vagy mást, mint a segélyezett munkára kényszerítést, a feltétel nélküli léthez való jog felfüggesztését, mégpedig éppen a társadalom legsérülékenyebb, legrosszabb helyzetű csoportjai esetében.

Esély vagy kényszer?

Ugyanakkor azt is fontos hangsúlyozni, hogy nemcsak az aktivizálás, hanem a jogosultságokra épülő szociálpolitika is lehet „kétarcú”, és – még ha más módon is – ugyancsak hozzájárulhat a tartós munkanélküliek másodrendű állampolgárrá válásához. Vobruba szerint aktivizálás pozitív és negatív értelmezéséhez egyaránt kapcsolódik a politikai jelszóvá is lett rugalmasság fogalma, amelyet vagy a modernizáció szinonimájaként vagy éppen a gazdasági kényszereknek való engedelmesség leírására használnak. Vobruba a nagyobb horderejű társadalmi változásokhoz, így a globalizáció folyamataihoz köti a rugalmasság kétféle értelmezését, amelyhez egyszersmind kétféle szociális modell is tartozik. Ezek szerint az adaptív vagy kikényszerítő rugalmasság²³ az amerikai jóléti modell sajátja, míg az innovatív vagy esélyteremtő rugalmasságot az európai modellel társítja.²⁴ Az amerikai modell egyik jellemzője ezek szerint éppen az, hogy a pénzügyi transzferek egyre inkább átadják helyüket az aktív munkaerő-piaci eszközöknek, gyakran kiegészülve a felajánlott munkavégzésre irányuló kényszerrel.

Vobruba ebben a kontextusban tartja fontosnak a kirekesztésről szóló európai diskurzust is, arra hivatkozva, hogy a társadalmi kirekesztődés megszüntetését vagy megelőzését célzó intézkedések „*rendre ingadoznak az esélyteremtés és az integratív kényszer között.*” (Vobruba 2001, 11.) Ám – ahogy erre Vobruba figyelmeztet – a jogosultságokra épülő európai szociális modellhez tartozó innovatív vagy esélyteremtő rugalmasság kimenete is ugyanolyan kétséges, mint a kikényszerítő rugalmasságé. Az esélyteremtő rugalmasság legfőbb dilemmáját és veszélyforrását a következőképpen foglalja össze: „*Nem tudni ugyanis, hogy hol van a meghúzható határ között, hogy esélyt adunk a rugalmas munkaerőpiaci és társadalmi alkalmazkodásnak, illetve, hogy esélyt adunk a passzív létnek (...)*” (Vobruba 2001, 11-12.) Ami – tehetjük hozzá – ugyanúgy hozzájárulhat a kirekesztődéshez, még akkor is, ha ez nem egy kvázi intencionáltan történő kirekesztés, hanem spontán folyamat. Az előzőeket úgy lehetne röviden összefoglalni, hogy a kényszerek alkalmazása nem egyeztethető össze az esélyteremtéssel, ugyanakkor, ha nem kínálunk reális alternatívákat, azzal legitimáljuk a tartós munkanélküliek társadalmon kívüliségét.

Kényszer helyett esély

Az esélyteremtés viszont nem képzelhető el az emberhez méltó élethez – és ezen keresztül a teljes tartalmú társadalmi tagsághoz – szükséges jövedelem feltétel nélküli biztosítása nélkül. Itt nem elsősorban a feltétel nélküli vagy állampolgári alapjövedelemre gondolok, hanem egy olyan minimum jövedelemre, amely – ahogy Dahrendorf fogalmaz – „*nincs alávetve a politikai divatok presszióinak.*” (Dahrendorf, 1994, 277) Ehhez pedig az szükséges, hogy a szelektivitás helyett az univerzalitás elvét érvényesítsék, mert a jövedelem- és a munkateszt érvényesítése óhatatlanul az érdemes és érdemtelen szegények megkülönböztetésével jár együtt. Castel szerint a kollektív érvényű, törvényileg intézményesített garanciák azért szükségesek, hogy a segítséget kérőt – a személyes tulajdonságaitól elvonatkoztatva – jogosultnak, ne pedig rászorulóknak tekintsék. (Castel 2005) Ehhez először a szankciókat kellene eltörölni. Nemcsak azért, mert ezek nem tudják megváltoztatni a viselkedést, hanem azért is, mert nagyon könnyű visszaélni velük. Emellett azt is el kellene ismerni, hogy akármilyen jó egy aktivizálási program, mindig lesznek olyan személyek, akik nem képesek elhelyezkedni az elsődleges munkaerő-piacon.

A kényszerek és a szankciók eltörlése mellett szólnak azok a szociálpolitikát produktív ágazatként tételező megközelítések is, amelyek a szociális kiadásokat, ideértve a minimális megélhetést biztosító jogosultsági típusú ellátásokat is, az emberi képességekbe²⁵ való befektetésként fogják fel. Ilyen módon a megélhetés biztonságát garantáló jóléti transzferjövödelmek az aktivizáló vagy képessé tevő szociális szolgáltatások sikerességének az előfeltételeiként jelennek meg. „*Ugyanakkor a legbőkezűbb és leghatékonyabb minimumjövedelmi rendszerekkel rendelkező országokban világosan kiderült, hogy ezek alapvető szerepet játszanak abban, hogy az emberek nem válnak annyira csüggedtté és kirekesztetté, ami már képtelenné tenné őket az aktív befogadási intézkedésekben való részvételre és a hatékony munkakeresésre.*” (Frazer-Marlier 2010, 87.)

A munkaerőpiacról tartósan kiszorult társadalmi csoportok foglalkoztatási lehetőségeinek javításához emellett még olyan szimbolikus, ám az előzőeknél nem kevésbé fontos lépéseket is meg kellene tenni, mint az érintettek teljes jogú társadalmi tagságához, emberi méltóságához fűződő alapjogainak elismerése,

mert: „*a segélyezett, aki mások előtt elveszíti hitelét, végül az önmagába vetett hitet is feladja*” (Ferge 2000b:345). Ennek egyik legfontosabb eleme a közösségi szintű tisztelet megadása lehetne. Ha az emberi méltóság központi helyet foglalna el a szociálpolitikában, akkor az állam legfontosabb feladata ezzel kapcsolatosan az lenne, hogy gondoskodó és elfogadó szociális közeget teremtsen a deprivált csoportok számára. (Chan 2004)

Ám ez nemcsak – és nem elsősorban – állami feladat. Amennyiben a szociálpolitikát az állam és az állampolgárok közti változó viszonyként (Ferge 1991), vagy még inkább az állampolgári jogosultságok gyakorlati értelmezéséért folyó küzdelmek színtereként (Szalai 2007) értelmezzük, akkor a segélyezettek emberi jogaiért való kiállásnak, a velük való szolidaritásnak is lehetnek, lehetnének pozitív visszacsatolásai. Egyébiránt ez mindannyiunk közös érdeke, mert ha nem teszünk semmit, annak súlyos társadalmi kockázata lehetnek. „*Egy társadalom, amely elfogadni látszik olyan csoport tartós létezését, amelyet semmilyen érdek nem fűz hozzá, saját magát sodorja veszélybe.*” (Dahrendorf, 1994, 259.)

A tézisyűjteményben szereplő hivatkozások

- AKERLOF, G.– SHILLER, R. (2011): *Animal Spirits avagy a lelki tényezők szerepe a gazdaságban és a globális kapitalizmusban*. Corvina Kiadó, Budapest
- ALBER, J. (2010): What the European welfare states have in common and where they differ: facts and fiction in comparisons of the European Social Model and the United States. *Journal of European Social Policy*, 20: 102-125.
- DAHRENDORF, R. (1994): *Modern társadalmi konfliktus*. Gondolat Kiadó, Budapest
- CASTEL, R. (1998): Az új szociális kérdés. Beillesztés/beilleszkedés – avagy Sziszüphosz mítosza. *Esély*, 2. 3-19.
- CASTEL, R. (2005): A társadalmi biztonság elvesztése. Mit jelent védetten élni? *Esély*, 5. 3-23.
- CHAN, C. K. (2004): Placing dignity at the Center of Welfare Policy. *International Social Work*. 47 (2), 227-239.
- CSOBA, J. (2010): *A tisztas munká. A teljes foglalkoztatás: a 21. század esélye vagy utópiája?* L' Harmattan Kiadó, Budapest
- DINGELDEY, I.(2007): Between workfare and enablement – The different paths to transformation of the welfare state: A comparative analysis of activating labour market policies. *European Journal of Political Research*, 46: 823-851.
- FERGE, ZS. (1991): *Szociálpolitika és társadalom*. Budapest: Az ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszéke és a T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft. kiadványa, 79-83.
- FERGE, ZS. (2000a): *Elszabaduló egyenlőtlenségek: Állam, kormányok, civilek*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest
- FERGE ZS. (2000b): Tiszta és homályos társadalmi szerződések. In: Augusztinovic M. (szerk.): *Körkép reform után: Tanulmányok a nyugdíjrendszerről*. Budapest, Közgazdasági Szemle Alapítvány, 2000: 340-365
- FRASER, N. (2003): Rethinking recognition: overcoming displacement and reification in cultural politics. In Hobson, B. (ed): *Recognition Struggles and Social Movements. Contested Identities, Agency and Power*. Cambridge University Press, 21-32.
- FRAZER, H. – MARLIER, E. (2010): Minimumjövedelmi rendszerek az EU tagállamaiban. *Esély*, 5. 81-139.
- GORZ, A. (1999): Minimumjövedelem és állampolgáriság. *Szociológiai Figyelő*. November, 108-114.
- HAMMER, F. (2006): *Közbeszéd és társadalmi igazságosság. A Fókusz szegénységábrázolásának értelmezése*. Gondolat Kiadó, Budapest
- HANDLER, J. F. (2003): Social Citizenship and Workfare in the US and Western Europe: From Status to Contract. *Journal of European Social Policy*, 13: 229-243.

- HOBSON, B. (2003): Introduction. In Hobson, B. (ed): *Recognition Struggles and Social Movements. Contested Identities, Agency and Power*. Cambridge University Press, 1-17.
- JOST, J. T.(2003): A külső csoport előnyben részesítése és a rendszerigazolás elmélete: kísérleti paradigma a szocioökonómiai sikeresség sztereotípiatartalomra gyakorolt hatásának vizsgálatára. In Jost, J. T.: *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Osiris Kiadó, Budapest, 109-136.
- KJORSTAD, M. (2007): A szakmai etika és a hivatalnoki racionalitás között: a szociális munkások kihívásokkal teli etikai helyzete a workfare irányelveinek végrehajtásánál. *Esély*, 4: 53-70.
- KRÉMER, B. (2014): *Lektorai vélemény Vida Anikó Méltóság és szociálpolitika c. dolgozatáról*. Kézirat.
- LEHOCZKYNÉ, KOLLONAY, CS. (2013): Előszó. In Zemplényi, A. (szerk.): *A Munka Méltósága projekt*. AJB projektfüzetek. 4. (9-15.) <http://www.ajbh.hu/documents>. Letöltve: 2013.07.31.
- LØDEMEL, I. & TRICKEY, H. (eds.) (2000). *'An offer you can't refuse': Workfare in international perspective*. Bristol: Policy Press
- MARSHALL, T.H. (1991) Az állampolgáriság fejlődése a 19. század végéig. In Ferge Zs.- Lévai Katalin (szerk.) *A jóléti állam*. T-Twins Kiadó, Budapest, 50-59.
- MCRATE-SMITH, J. (1998): When Work Doesn't Work: The Failure of Current Welfare Reform. *Gender and Society*, 12: 61-80.
- MCDONALD, C. – MARSTON, G. (2005) Workfare as Welfare: Governing Unemployment in the Advanced Liberal State, *Critical Social Policy*, (25): 374-401.
- NAGY, GY. (2000): Munkanélküli-segélyezés Magyarországon a kilencvenes években. *Közgazdasági Szemle*, XLVII. évf., 10. sz., 799-816.
- NÉMEDI, D. (1998): Elismerés és megvetés. *BUKSZ*, 10. évf. 4. (1998 tél), 390-397.
- PHELPS, E. S. (2000): Subsidize Wages. A response to „A Basic Income for All” by Philippe Van Parijs. <http://www.bostonreview.net/BR25.5/phelps.html>. Letöltve: 2013.03.26.
- SEN, A. (2003): Kirekesztés és beillesztés. *Esély*, 2. 3-14.
- SEN, A. (2003, 2004): Társadalmi kirekesztés, fogalom, alkalmazás és vizsgálat. *Esély*, 6. és 1. sz. 3-22. és 3-25.
- SEVENHUIJSEN, S. L. (2002): *Normative concepts in Dutch policies on work and care*. In *A Woman's Work is Never Done*. Bashevkin, S. (ed) New York/London: Routledge
- SMITH, E. R. – MACKIE, D. M. (2004): *Szociálpszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest
- STEWART, M. S. (2001): Depriváció, romák és „underclass”. *Beszélő*, VI. évf. 7-8. sz. 82-94.
- SZABÓ, M. (1994): A metaforikus politika. *Politikatudományi Szemle*, 3. 91-111.
- SZABÓ, M. (1996): Vázlat a politika diszkurzív értelmezéséről. *Politikatudományi Szemle*, 4. 101-132.
- SZALAI, J. (2007): *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest.
- SZALAI, J. (2009): A romák integrációja. *Fundamentum*, II. 39-42.
- TOWNSEND, P. (1991): Szegénység elméletek. In Ferge, Zs. – Lévai, K. (szerk.) *A jóléti állam*. ELTE Szociológiai Intézet és T-Twins
- VOBRUBA, G. (2001): Szembenézés drasztikus társadalmi változásokkal – amerikai és európai összehasonlításban. *Esély*, 3-16
- ZOLNAY, J. (2013): Tartós munkapiaci kirekesztés, szegénység és társadalompolitikai válaszok – A kutatás kontextusa. In Nagy, K. (szerk.) *A szociális segély csökkentésének hatásai a vidéki Magyarországon, 2012*. Pro Cserehát Egyesület, Budapest, 10-22.

A PhD dolgozat témakörében készített publikációk jegyzéke

Care in Hungarian Human Resources Policy. (2004): In: Svab, A. – Sevenhuijsen, S. (eds) *The heart of the matter. The contribution of the ethic of care to social policy in some new EU member states*. Peace Institute, Ljubljana, 69-82. pp.

A gondozási etika szociálpolitikai jelentősége. Egy módszer a normatív dokumentumelemzéshez a gondozási etika perspektívájából. (2007) In Némedi, D. – Szabari, V. (szerk.) *kötő-jelek 2006*. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskolájának Évkönyve, Budapest 185-201.

A jogok és kötelességek egyensúlyának változása az aktív korú nem foglalkoztatottak segélyezésének szabályozásában. (2009) In: Némedi, D., Szabari, V. (szerk.) *kötő-jelek 2008*. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskolájának Évkönyve, Budapest, 11-29.

Közmunka és napszám. Foglalkoztatás és szociális helyzet Dél-Békésben. *Esély*, 2010/1. 101-118. (társszerző: Virág Tünde)

„A homok azt adja vissza, amit beletesz az ember.” Munka, megélhetés és (köz) foglalkoztatás az egykori tanyaközségekben. (2013) *A Falu*, XXVIII. évf. 4. sz. 54-68. Egy hátrányos helyzetű kistérség segélyezési és közfoglalkoztatási gyakorlata. (2013) *Belvedere Meridionale*. XXV. 3. 130-161.

Munkával vagy munka nélkül? Az állampolgári alapjövedelem dilemmái a teljes jogú társadalmi tagság perspektívájából. (2014) *Magyarországi Szociális Szakembereket Képző Iskolák és Oktatók Egyesülete*, Budapest (megjelenés alatt)

A PhD dolgozat témakörében elhangzott konferencia előadások

Az aktív korú nem foglalkoztatottakkal való együttműködés etikai kérdései. Előadás a Szociális Szakmai Szövetség „Szociális munka etikai dilemmái” c. konferencián. (Budapest, 2007. április 5)

Beillesztés vagy kirekesztés? Az aktív korúak ellátásában részesülő kliensekkel végzett szociális munka etikai dilemmái. Előadás a Szociális Szakmai Szövetség „Szociális munka etikai dilemmái” c. konferencián. (Budapest, 2008. március 26.)

Intézményes kirekesztési mechanizmusok a szociális segélyezésben. Előadás az *ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola hallgatói konferenciáján* (Budapest, 2010. március 26.)

Right or obligation? Social Citizenship and Workfare in Hungary. Előadás az *ESPAnet, Social Policy and the Global Crisis Consequences and Responses* –éves konferenciáján (Budapest, 2014. szeptember 2-4.)

Végjegyzék

1. Természetesen lehetett ennél gyakrabban is, de éppen a kapacitáshiány okán alakult ki az a gyakorlat, hogy az intézmények többsége megelégedett a törvényben előírt minimális kritériumok teljesítésével.
2. Ferge Zsuzsa a szociálpolitika paradigmaváltásához, a „társadalmi individualizálódásához” köti a feltétel nélküli léthez való jog megkérdőjeleződését, amely a gyakorlatban a segélyezési rendszer szűkítéséhez és ezen keresztül új típusú elszegényedéshez, kirekesztődéshez vezethet. Ugyanakkor azt is hozzáteszi, hogy a reciprocitás elvének megsértése évezredek társadalmi normákat sért, és azt is, hogy a létjog feltételekhez kötése már nemcsak a neoliberalizmus válasza. (Ferge 2000)
3. A legismertebb ezek közül ebben az időben az ún. monoki modell volt, de említhetnénk a Szerencsi Többcélú Kistérségi Társulás polgármestereit is, akik a „megélhetési szülés” ellen akarták felvenni a harcot, azt indítványozva, hogy csak az első három gyermek után járjon családi pótlék.
4. Az első és legfontosabb törvény ezen a területen a rendszerváltás után megszületett új foglalkoztatási kodifikáció, az 1991. évi IV. törvény. Ezt követi az 1999-ben beterjesztett törvényjavaslat, amely jelentősen szigorította a biztosítási alapú járadék folyósításának feltételeit és megszünt

tette a jövedelem pótló támogatást. A következő törvény a 2008-ban meghirdetett, „Út a munkába” néven ismertté vált javaslatcsomag, amely nagyon fontos mérföldkő a hazai szociálpolitika és különösen az aktív korú munkanélküliek segélyezésének történetében. Az elemzésbe vont törvények és a hozzájuk kapcsolódó parlamenti viták elemzését a 2011-ben elfogadott közfoglalkoztatási törvény zárja, amely minden korábbinál szigorúbban szabályozza mind a biztosítási, mind a szolidaritási elvű ellátások jogosultsági feltételeit.

5. A mintába került települések kiválasztásában a kistérségi munkaszervezet vidékfejlesztési menedzsere, Fodor Csaba volt segítségemre, arra törekedve, hogy a vizsgálatba vont települések mind a lakosságszám, mint a gazdasági-társadalmi fejlettség szempontjából jól reprezentálják az egész térséget.
6. Összesen 33 szakemberrel beszélgettem, közülük csak egy olyan volt, aki nem járult hozzá a diktafon használatához. A többi esetben az interjúkat rögzítettem, majd szöveghű módon legépeltem. A kutatás alanyainak anonimitását oly módon is biztosítottam, hogy csak a hivatkozott szakember munkakörét jelölöm, a település nevét viszont nem. Segítőkézségüket és közreműködésüket ezúton is köszönöm. Hálás vagyok az együtt töltött időért, az inspiráló beszélgetésekért, a magnón kívül megosztott bizalmas információkért.
7. A tanulmány készítésének időpontjában még nem voltak hozzáférhetőek a 2011-es népszámlálási adatok, így jórészt a 2001-es adatokat használtam. A lakónépesség változása viszont már az előzetes adatokban is szerepel, így ezeket fel tudtam használni. A népszámlálási adatok mellett a KSH településsoros (T-Star) adatbázisait is elemeztem.
8. Marshall 1991.
9. Köszönettel tartozom Krémer Balázsnak, aki értékes kritikai megjegyzéseivel felhívta a figyelmemet a konceptuális keret legfontosabb hiányosságaira.
10. Maga a szóhasználat a francia felvilágosodás nagy „nevelőtől”, így például a svájci Pestalozzától ered. Számukra a nevelés legfőbb célja a teljes jogú társadalmi tagságra való felkészítés. A visszamondás helyett a gondolkodásra tanítás, a játék, a (modern szavakkal) kreativitások és kompetenciák fejlesztése azért szükségeltetik, hogy a gyerekek felnőttként teljes joggal vehessenek részt a munkában és munkamegosztásban, a közéletben. Ebben a felvetésben a teljes jogú társadalmi tagság alapvetően a „teljes jogú társadalmi cselekvő” tartalommal bír, és ekként került át az amerikai politikai hagyományba Jefferson és Tocqueville közvetítésével. Manapság e hagyomány legfőbb terepe továbbra is a „teljes értékű cselekvő” szerep betöltésének mindenkit megillető joga, az ebben az értelemben vett egyenlőségi eszmény, az „egyenlő lehetőségek” eszménye. (Krémer 2014)
11. A szegénység többdimenziós értelmezése nem új keletű, erre is ráillik az „ókori görögökre” való hivatkozás jól ismert frázisa. *„Az arisztotelészi perspektívából az elnyomorodott élet nélküli azt a szabadságot, hogy az emberek olyan lényeges tevékenységekben vegyenek részt, amelyet jó okuk van választani.”* Adam Smith is azt tartja irányadónak az alapszükségletek meghatározásakor, hogy azok mennyiben járulnak hozzá az egyének szabadságához, vagyis mennyiben biztosítják a lehetőséget arra, hogy szegénykezés nélkül mások szeme elé kerüljünk. (Sen 2003, 2004, 5-6.)
12. Ezek sorában először két neves amerikai közgazdász elméletét ismertetem, akik a szegénység hagyományos közgazdasági elemzését olyan „lelki tényezőkkel” egészítik ki, mint például az önbecsülés keresése, a méltányosság a szegény emberek életében vagy a „mi és ők” kategóriák hatásmechanizmusai. (Akerlof-Shiller 2011). Ezt követően szó esik a tanult tehetetlenségről (Smith-Mackie 2004), majd a rendszerigazolás elméletéről is. (Jost 2003)
13. Legáltalánosabb értelemben az emberek életével kapcsolatos jelentések létrehozásának folyamatát értjük a reprezentáció fogalma alatt. (Hammer 2006)
14. Honneth az ember nembeli lényegéből vezeti le az elismerésre való igényt, amely – amennyiben nem teljesül – a személyiség, valamint az egyént körülvevő szociális szerkezet sérülését okozhatja. (Némedi 1998)
15. Például gyermekét egyedül nevelő anya, fogyatékkal élő, kistelepülésen lakó, roma származású, stb.
16. Ugyanakkor azt is fontos látni, hogy ez nem magyar sajátosság. Itt elég csak a „patológias munkanélküliség” fogalmára utalni, amely Mary Hawkesworthtól származik, aki 1992-ben az USA szegénységét jellemezte úgy, hogy a szegénység a szegények magatartásproblémája. (hivatkozva Csoba 2010)
17. Például a megváltozott munkaképességűekre vonatkozó hazai jogalkotás szigorításának is folyamatos kísérőjelensége a csökkent munkaképességűeket kollektíve, csoportként „bűnösnek” bélyegző szemlélet és retorika. (Lehoczkyné 2013)

18. A politikai beszédstílus értelmezésének egyik tudományos tradíciója az arisztotelészi retorika-felfogás folytatása, amely a politikai szövegeket nem tudományos szövegeknek vagy magán-problémákról folyó magányos töprengéseknek, hanem sajátos valóságkonstrukcióknak tekinti (Szabó 1996)
19. Ezúton szeretném megköszönni Szikra Dorottyának és Ágoston Magdolnának, hogy felhívták a figyelmemet ennek fontosságára.
20. Erről lásd még Szalai 2009.
21. Lásd bővebben Szalai 2009.
22. Magyar Munka Terv, 17. o.
23. Az alkalmazkodó rugalmasság kényszeríti az embereket, hogy válaszoljanak megváltozott gazdasági-társadalmi környezetükre, az innovatív rugalmasság pedig azt teszi lehetővé számukra, hogy formálják a környezetüket. (Vobruba 2001)
24. Természetesen ezek ideáltipikus konstrukciók, az utóbbi években egyre többen érvelnek amellett, hogy a kétféle modell közeledik egymáshoz. Ebben az értelemben szoktak az európai szociális modell amerikanizálásáról beszélni. (Csoba 2010, Handler 2003, Alber 2010, Dingeldej 2007)
25. Ilyen például a képesség-szemlélet, (capability-approach) amelynek két legnevesebb képviselője a közgazdász-filozófus Amartya Sen és a filozófus Martha Nussbaum.